

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rusland dezer jaren: Hervorming door corruptie

Oversloot, J.

Citation

Oversloot, J. (1995). Rusland dezer jaren: Hervorming door corruptie. *Acta Politica*, 30: 1995(4), 399-427.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450283>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450283>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Rusland deze jaren Of: Hervorming door corruptie

Hans Oversloot

I. Inleiding

In de Sovjetunie, in Rusland, is gebeurd wat volgens velen niet kòn gebeuren: het 'sovjiet-socialisme' is verdwenen en heeft plaats gemaakt voor iets waarvoor we geen naam hebben en daarom maar een 'maatschappij in transitie' of 'post-communisme' noemen. Twee vragen staan in het navolgende centraal. (1) Hoe komt het dat 'we' gedacht hebben dat wat in de Sovjetunie is gebeurd niet kon gebeuren? Ik wil aannemelijk maken dat 'we' hebben gedacht dat het 'reëel bestaande socialisme' werd gekenmerkt door een simpele tweedeling, die van heersers en uitbuiters enerzijds en overheersten en mensen die werden uitgebuit anderzijds, en alle machtsmiddelen (inclusief de 'ideologische apparaten') ten dienste stonden van die heersende klasse. De heersende klasse had alle baat bij de bestaande maatschappelijke orde en beschikte over alle middelen om die orde te handhaven en 'dus' bleef alles zoals het was. In feite hadden we daarmee de marxistische kritiek op het reëel bestaande socialisme aanvaard. Door deze zienswijze bleef een aantal verschijnselen in het reëel bestaande socialisme buiten beeld. Ik wil laten zien wat daardoor buiten beeld is gedrukt, en belangrijk is gebleken.

Als men mijn redenering verwerpt en wil volhouden dat dit 'klassieke beeld' van (op) de Sovjetunie, op Rusland destijds, wel degelijk juist was, is de vraag: (2) Hoe is dan toch gebeurd wat volgens deze opvatting niet kon gebeuren? Daarop is mijn antwoord dat als en voor zover de elite, de 'heersende klasse', nog niet verdeeld was, zij door de pogingen tot *revitalisering* van het socialisme in de Sovjetunie (verder) verdeeld is geráákt, waardoor een 'eenvoudig' herstel van de *status quo ante* door 'de bedreigde elite' niet (langer) mogelijk was.

2. Marx contra Marx

In een kapitalistische samenleving – of in een burgerlijke maatschappij, in de

oorspronkelijke bewoordingen van Marx – is de staat dienstbaar aan de belangen van de klasse van de eigenaren van produktiemiddelen. 'De staat verdrukt, de wet is logen, de rijkard leeft zelfzuchtig voort' heet het in het tweede couplet van de Internationale. Bijna zo mooi als Luthers 'Een vaste burcht'; strijdlieden beide. De staat, dat 'politieke instrument', is volgens marxistisch socialisten in handen van de kapitalistische klasse. De opkomende bourgeoisie heeft zich van de staat meester gemaakt zoals het proletariaat zich daarna van de staat meester zal maken, maar dan tot *tijdelijk* gebruik, totdat dit instrument zijn functie heeft vervuld, onderdrukking niet langer nodig is, de socialistische/communistiche maatschappij tot wasdom is gekomen en in rijpe jeugd zal voortbestaan tot in eeuwigheid.

Zo ging het niet in Rusland (de RSFSR, de USSR). Zo ging het ook volgens sommige marxisten niet in Rusland.

De balling Trotski, pseudoniem van Leib Davidovitsj Bronstein, hield vol dat in de Sovjetunie de basis voor het socialisme inderdaad was gelegd (de produktiemiddelen waren niet langer in handen van particulieren, een nieuwe sociale revolutie was 'dus' niet nodig), maar hij meende wel dat er na de revolutie van 1917 een degeneratie was opgetreden. Er was een groep van parasiterende bureaucraten ontstaan. Deze degeneratie betekende volgens hem geen terugval naar een situatie waarin (opnieuw) een sociale revolutie nodig zou zijn. Een politieke omwenteling zou voldoende zijn om de uitwas van het 'bureaucratendom' te verwijderen en de oorzaken van het ontstaan ervan weg te nemen (Trotsky 1937). Er is echter nooit goed duidelijk geworden hoe die politieke revolutie zou zijn te realiseren, noch hoe het opnieuw ontstaan van zo'n parasitaire groep zou zijn te voorkomen. Door permanente, georganiseerde 'anti-bureaucratische actie'?

Trotski was anathema bij Moskou-getrouwe marxisten zowel als bij anti-marxisten, bij anti-marxisten iets minder omdat hij hopelijk bijdroeg aan de 'verdeling' van het marxistisch socialistische kamp.

Jaren later. Milovan Djilas, lange tijd kompaan van Tito en tweede man in de Communistische Partij van Joegoslavië, publiceerde *De nieuwe klasse*. Dit boek kreeg bijval van anti- en non-marxisten.¹ Djilas noemde die groep van bureaucraten een 'klasse'. Volgens Djilas waren de socialistische staten ook klassenmaatschappijen. De 'perversie', de 'aberratie' van 'de revolutie' was volgens hem niet veroorzaakt door slechte mensen, had niet met ongelukkig toeval te maken, was geen ongeluk. Met het analytisch apparaat van het marxisme stelde hij het marxistisch socialisme (het 'reëel bestaande socialisme') zelf aan de kaak. Ik citeer Djilas:

De bureaucratie gebruikt, beheert en controleert zowel de genationaliseerde als de gesocialiseerde eigendom, evenals zij het gehele maatschappelijke leven beheerst.

De rol van de bureaucratie in de gemeenschap, dat wil zeggen monopolistisch beheer over en controle op het nationale inkomen en nationale goederen, geeft haar een bijzonder bevoorrechte positie. De sociale verhoudingen lijken op die van het staatskapitalisme.

[...]

Eigendom is niets anders dan het recht op winst en het recht op beheer. Als men klasse-voordelen met dit recht verklaart, hebben de communistische staten uiteindelijk het beginsel voor een nieuwe vorm van eigendom, of een nieuwe heersende, exploiterende klasse.

[...]

In tegenstelling tot vroegere revoluties heeft de communistische, die bedoeld was om af te rekenen met de klassen, geleid tot het meest volledige gezag van enig afzonderlijke klasse waar ook. Al het andere is bedrog en een illusie. (Djilas 1957: 37)

Djilas beweerde dat 'de bureaucratisering van de revolutie' het (bijna?) onvermijdelijke gevolg was van een door een marxistisch-leninistische organisatie aangevoerde, bewerkstelligde, 'socialistische revolutie'.

Waar in de pre-socialistische maatschappij de politieke macht was gebaseerd op economische macht, op de eigendom van produktiemiddelen, waren in de socialistische staten de economische macht en de sociale en economische bevoorrechtiging van de heersende klasse gebaseerd op haar politieke macht. Djilas' kritiek gold in dit boek nog niet het marxisme zelf; hij verzette zich tegen de manier waarop het marxisme volgens hem door de communistische partijen was misbruikt, en tegen de (klassen)maatschappij die dit had opgeleverd.

Een analyse *à la* Djilas werd twintig jaar later beproefd door de Polen Jacek Kurón en Karol Modzelewski in *Monopolsozialismus* (1969). De zeggenschapsrechten en de zeggenschapsmacht over de produktiemiddelen zijn in het reëel bestaande socialisme, *in casu* in Polen, volgens deze auteurs in handen van een kleine groep van partij- en staatsfunctionarissen, die deze gebruiken ten eigen bate. Aan deze situatie kon volgens hen een einde worden gemaakt door de invoering van een aantal burgerlijke vrijheden, zoals vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vereniging en vergadering, nadat een systeem van arbeidersraden was ingevoerd dat door zeggenschap over de produktiemiddelen en de produktieorganisatie de politieke invloed van de werkers moest verzekeren.

Een vergelijkbaar idee werd verdedigd door de Hongaar Chris Harman. De 'bureaucratie' (de bezetters van sleutelposten in de economie en het regeringsapparaat) vormde in de 'staatskapitalistische landen' (de communistische landen) de nieuwe uitbuitende klasse, volgens Harman (1974). Harman ging verder dan Trotski: een politieke omwenteling was niet voldoende. Harman zag maar één mogelijkheid om aan die klasseheerschappij een einde te maken (een mogelijkheid die zich onvermijdelijk zou realiseren): een in-

ternationale, wereldomvattende, permanente revolutie, die zou beginnen in het land waar het staatskapitalisme het verst was ontwikkeld en waar de uitbuiting het grootst was: de Sovjetunie. Een voorhoedepartij zal aan die revolutie leiding moeten geven.

Een van de vragen die deze presentatie opriep was: hoe de nieuwe klasse te definiëren, wie behoorde ertoe en wie niet? En een andere vraag: als er in de staatsocialistische landen een dominante klasse is, als er sprake is van uitbuiting, en als deze uitbuiting eigen is aan elke denkbare vorm van staats-socialisme, betekent dit dan dat het staatsocialisme misschien zelfs inferieur is aan, onrechtvaardiger is dan, de burgerlijke samenleving? Sommige vormen van uitbuiting zijn erger dan andere. Is de uitbuiting eigen aan het staatsocialisme te verkiezen boven kapitalistische uitbuiting? Of vormde het doorprikken van de pretentie dat het socialisme geen klassen (in de klassieke zin) en geen uitbuiting meer kent zelf al voldoende bewijs voor de inferioriteit van het staatsocialisme? Dit laatste leek de conclusie van Michail Voslensky in zijn boek *Nomenklatura* (1980). Voslensky definieerde de nieuwe heersende klasse als de groep van functionarissen voor wier benoeming de goedkeuring van (een hoger echelon van) de partij nodig was, inclusief uiteraard de functionarissen van de partij zelf. Hij beschouwde de *nomenklatoera* (waarvan Voslensky, voor hij naar West-Duitsland uitweek, zelf als Sovjetburger deel uit maakte) niet alleen als de klasse van nieuwe heersers, maar ook als de groep van nieuwe profiteurs.

De kritiek van genoemde auteurs op het staatsocialisme kwam ruwweg op het volgende neer, niet onbelangrijke verschillen in hun respectieve uitgangspunten en verschillen in de door hen voorgestelde remedies daargelaten. (Het belangrijkste verschil was misschien dat tussen Trotski en 'de anderen': Trotski noemde zijn 'bureaucratie' geen klasse.) Na de politieke machtsvername ontwikkelden de vrijgestelde leden van de communistische partij en andere nauw met de partij geaffilieerden zich tot een groep met eigen belangen, die strijdig waren met de belangen van het proletariaat en van het volk. De nieuwe klasse leidde en leidt de volkshuishouding slecht: het nationale produkt zou veel hoger kunnen zijn. Gezien vanuit het standpunt van het volksbelang faalt het systeem van centraal geleide planmatige ordening van de volkshuishouding. Maar gezien vanuit het klassebelang van de 'politieke bureaucratie' (Djilas), de 'bureaucratie' (Harman), de 'centrale politieke bureaucratie' (Kurón en Modzelewski), de '*nomenklatoera*' (Voslensky) is de planmatige ordening van de socialistische volkshuishouding succesvol: het is precies het systeem dat deze groep, deze 'elite', in staat stelt om de meerwaarde van het nationale produkt af te romen ten bate van zichzelf. De leidende groepering is meer en meer verworden tot een parasitaire klasse: de ordening van het reëel bestaande socialisme is die van het monopoliesocialisme, dat zich behalve in zijn ontstaansgeschiedenis niet we-

zenlijk van het monopoliekapitalisme/staatskapitalisme onderscheidt, respectievelijk de meest extreme vorm van staatskapitalisme is (Harman).²

Boeken als die van Djilas, Kurón en Modzelewski, Harman en Voslensky suggereerden of 'toonden' een eenheid van doel en streven van de heersende klasse. De bureaucratie of de *nomenklatoera* was een klasse 'an sich', dat wil zeggen 'objectief gezien' een klasse, die mogelijk, of kennelijk – genoemde auteurs benadrukken dit aspect in meer of mindere mate, zijn daarover meer of minder expliciet – ook een klasse 'für sich' is, dat wil zeggen: een klasse die van zichzelf weet dat zij eigen, gemeenschappelijke belangen en doeleinden heeft, tegenovergesteld aan die van 'de rest van de gemeenschap', waarop zij parasiteert.

Voor al deze auteurs, die gebruik maakten van het marxistisch socialistische begrippen-arsenaal, waarvan sommigen het marxistisch socialistische ideaal zelf nog waren toegedaan, was het reëel bestaande socialisme een betreurenswaardige, misschien tragische want onvermijdelijke, perversie van het oorspronkelijke doel – van de oorspronkelijke droom – van de socialistische beweging.

De heersende klasse was – volgens sommigen – een klasse van uitbuiters die wisten (of konden weten) dat zij uitbuiters waren. 'De rest is (zelf?) bedrog en illusie', volgens Djilas. Anderen gingen in hun kritiek nog een stapje verder, en beweerden dat de partij, c.q. de heersende klasse, één mafia-organisatie was, of uit rivaliserende mafia-clans bestond (vgl. Zemtsov 1976). En volgens Igor Boenitsj, in een boek na de ondergang van USSR en CPSU geschreven, was de partij – met de *Tsjeka* en diens opvolgers-organisaties tot en met de KGB als belangrijk instrument – vanaf het vroegste begin eerst en vooral een roversbende. Al het andere, inclusief industrialisatie en landsverdediging, was slechts bijprodukt, want was het resultaat van slechts één overweging: hoe kunnen wij, voor 'ons' als roversgroep en 'ons' als afzonderlijke rovers, de condities scheppen waaronder de roof kan voortduren en onze buit zeker is (Boenitsj 1992).

3. Over orthodoxie en tweede economie

Analyses als die van Djilas en Voslensky drukken de verschillen binnen de heersende klasse uit beeld. Voor concurrentie tussen groepen, secties, clans of organisaties binnen die klasse hebben zij nauwelijks of geen oog, of liever: hun idee is dat de belangrijkste caesuur in de maatschappij precies die klassenscheiding is.

Concurrentie en strijd tussen organisaties en groepen sluit niet uit dat uiteindelijk klassebelangen prevaleren. Maar een dergelijke 'richtingenstrijd' impliceert een strijd om de definitie van dat klassebelang, en impliceert

daarmee een antwoord op de vraag welke criteria gelden voor toegang tot die klasse, en daarmee: hoe, via welke kanalen, leden worden gerecruteerd en wat de banden met de rest van de samenleving zijn.

Aannemende dat partijleden vaker dan niet-partijleden deel uitmaakten van die heersende klasse, is de stelling verdedigbaar dat de heersende klasse en de Communistische partij van de Sovjetunie, sinds de jaren zestig meer en meer in zichzelf besloten zijn geraakt: (a) door veroudering van de top van de partij, door Brezjnevs politiek van de 'stabiliteit der kaders' en (b) doordat kinderen van de elite, van leden van de heersende klasse, zelf weer in die heersende klasse en in de partij werden opgenomen. Dit laatste verschijnsel had tenminste twee 'verbonden oorzaken': (a) de toenemende rol van formele scholing als criterium voor toelating tot 'de heersende klasse' en (b) het onverminderd belang van 'informele banden', zij het in de vorm van *blat*, van *znakomstvo*, of van *Seilschaft*, dat wil zeggen van patroon-cliënt relaties. Die oorzaken waren verbonden, omdat 'informele banden', en daaronder moeten ook familie-relaties worden begrepen – 'zoon' of 'kleinkind van' mocht immers geen formeel, publiek criterium voor toelating zijn –, mede de kansen op een 'perspectiefrijke opleiding' bepaalden.³

Hoe je 'de top', 'de heersende klasse', of 'de elite' ook definieert, ze kende rivaliserende groepen, organisaties, instituties. Er was concurrentie om altijd schaarse middelen en altijd schaarse hogere posten, met het al of niet verkrijgen waarvan institutioneel belang, 'ideële oriëntatie' en carrière-kansen waren verbonden. Djilas, Voslensky, Kurón wijzen de heersende, en dat wil ook zeggen profiterende klasse aan, maar zij zeggen weinig of niets over de onderscheidingen 'binnen' de heersende en overheerste klasse. Je bent altijd of uitbuit of je wordt uitgebuit, dat is 'objectief waarneembaar', en dat is het belangrijkste politieke, economische en sociologische onderscheid in het 'reëel bestaande socialisme'. Ik ga proberen uit te leggen waarom ik een analyse als die van Djilas en Voslensky voor de jaren zeventig en tachtig niet meer adequaat vind, ondanks de misschien toegenomen beslotenheid van 'de heersende klasse' in de jaren zeventig en vroege jaren tachtig. Dat heeft te maken met het toenemende belang van de 'informele sector' in de Sovjetunie in die periode.

Er is geen enkel formeel systeem dat 'de werkelijkheid' kan omvatten of waartoe 'het volle leven' kan worden gereduceerd. Er is in de Sovjetunie wel een ernstige poging ondernomen dit te bewerkstelligen, met behulp van een systeem van directieve, omvattende planning. Elk toekomstig sociaal, politiek en economisch relevant handelen moest idealiter in 'het plan' zijn 'voorzien'. Het was het ideaal van een gepreordineerde harmonie. Geen toeval, geen 'spontanesme', maar voorzienigheid: economische produktie, maar ook ruimer het maatschappelijk leven, als een invulling van een 'voorbachte orde'.

Het maand-, kwartaal- en jaarplan van een bedrijf was idealiter afgestemd op soortgelijke plannen van andere produktie-organisaties en paste idealiter bij de voorziene investerings- en consumptiebehoeften waaraan 'men' besloten had te voldoen. Die plannen gaven gedetailleerde indicaties van gewenst gedrag en bevatten criteria voor succes en falen.

Om succes te kunnen tonen hadden managers van bedrijven, zelf of via eigen mensen, goede contacten nodig met de planningsorganisaties (om geen onmogelijke taken opgelegd te krijgen) en met managers van andere bedrijven en tussenpersonen die ervoor konden zorgen dat, tegen betaling in geld of natura of 'terwille van de vriendschap', het materiaal en soms de mankracht die niet volgens plan werden geleverd (of waarin het plan niet voorzag) toch voor de geplande produktie ter beschikking kwamen. Het informele systeem hielp op deze manier het formele systeem in stand te houden. Anderzijds, doordat materiaal en mankracht aan het formele systeem werden onttrokken (door voorraadvorming, door 'overvraging' in de fase van de plan-formulering) om die *alsnog* te kunnen inzetten, *veroorzaakte* het informele systeem onvolkomenheden in het formele systeem. Het plan-systeem kon niet functioneren zonder voortdurende 'administratieve vervalsingen', *blat*, *znakomstvo*, *svjazy*, *otsjkovtiratelstvo*, *pokazoecha*, *sjabasjni-tsjestvo*, enzovoort:⁴ een klein Russisch woordenboek ter aanduiding van de verschillende soorten van activiteiten die met het functioneren van dit 'informele systeem' samenhangen. Voor een deel werden mankracht en materiaal aan het formele systeem onttrokken om weer in het formele systeem te kunnen worden ingezet, zij het niet op geplande wijze. Voor een ander deel echter werd aan het formele systeem onttrokken om daar als individu of groep van te profiteren, dat wil zeggen om daarmee extra inkomen te genereren. Het kwam voor – de Oezbeekse katoen-affaire is door haar omvang (hoeveelheid geld, aantal betrokkenen) een spectaculair voorbeeld, maar inderdaad slechts bijzonder in zijn omvang⁵ – dat betaling werd geregeld voor gefingeerde produktie zonder dat daartoe een 'functionele noodzaak bestond'. Het is één ding om je te laten betalen voor 'papieren produktie', als dat de enige manier is om daarmee overigens aan de plan-eisen te kunnen voldoen. Het is iets anders om voor gefingeerde produktie te laten betalen om inkomen 'buiten plan' te verkrijgen. In de katoen-affaire werden functionarissen beloond omdat ze hun plantaken – op papier – uitstekend vervulden; zij kregen daarvoor de beloningen die het formele systeem daarvoor kende: premies, bevordering, lof, lintjes; en zij genoten de 'informele extra's' die dit bedrog hun opleverde.

Men kan zeggen – terug nu naar de analyse van mensen als Djilas en Voslensky – dat het toenemend belang van de informele sector eerst en vooral een verandering was van de wijze waarop de uitbuiting (ook) plaats vond: het waren de 'politieke bureaucraten' of de '*nomenklatoersjtsjiki*' die de uit-

buiting op deze manier hadden geregeld (vgl. Kozlov 1992). Dit kan zijn, maar dit is niet 'vanzelfsprekend' waar. Het toenemend belang van de informele sector heeft een verandering van de feitelijke inkomens-, machts- en zelfs status-posities met zich gebracht. Een lagere functionaris in de sector van, zeg, de levensmiddelenhandel, genoot soms het inkomen en ook de zeggenschap en de status (omdat 'men' wel wist wat zijn bescheiden positie feitelijk betekende) die die van 'rangmeerdere' in andere sectoren, misschien zelfs in zijn eigen sector, verre overtrof.

Men zou kunnen zeggen dat de informele sector, het informele systeem, tot op zekere hoogte de formele hiërarchie, en ook de verhouding tussen de 'formele klassen', in stand hielp houden. Maar tegelijkertijd, met het toenemen van het belang van het informele systeem, werden de formele posities minder belangrijk als indicator van uitbuitingsverhoudingen. Uitbuiting werd door de groei van de informele sector moeilijker te 'localiseren'; formele posities gaven minder dan voorheen een beeld van de feitelijke machtsverhoudingen en inkomensverhoudingen (van uitbuitingsverhoudingen, zo men wil). Wanneer verhoudingen in een productie-organisatie, in een volkshuishouding, diffuser of veelvormiger worden, wordt het moeilijker, soms zelfs onmogelijk, om één antwoord te vinden op de simpele vraag: Wie buit wie uit?

Een voorbeeld om dit laatste te illustreren. Hoe zou je de volgende 'soort' verhoudingen in min of meer klassieke (herkenbare) marxistische klasse-terminen kunnen vatten? L en B werken beiden in onderneming O. L is lager geplaatst, B is de directeur. L geniet aanmerkelijk meer inkomen dan B: L regelt veel, ook ten behoeve van B, of ten behoeve van O, maar L houdt er meer aan over dan B. Stel B en L zijn beiden lid van de partij of L niet maar B wel. Stel verder dat B hard werkt en goed zijn best doet en poogt te geloven in wat hij verondersteld wordt te zeggen en L niet.

De oplossing van dit classificatie-probleem lijkt eenvoudig. Misschien hoort B dan niet tot de heersende (=uitbuitende) klasse, maar L wel. B heeft misschien door zijn 'te weinig flexibele oprechtheid' de ontwikkeling der economie (van de tweede, informele economie) niet kunnen volgen. Althans, hij heeft zich niet in een positie gebracht en het 'passend gedrag' aangemeten waardoor hij tot de 'nieuwe profiterende klasse' had kunnen gaan behoren, waar anderen vanuit soortgelijke posities als B dat wel hebben gedaan.

Vanuit marxistisch perspectief heeft zich hier iets opmerkelijks voorgedaan: L's positie, L's profiteerschap, wordt mogelijk gemaakt door de specifieke (economische) ordening door de staat, maar wordt alleen 'ten volle benut' door het ontduiken van of het schenden van door de staat gegeven regels. De staatsmacht als middel tot uitbuiting als men zich *niet* aan de door de staat – instrument in handen der heersende klasse – gegeven orde houdt.

Als men het floreren van L en zijns gelijken toch in marxistische termen wil beschrijven kan dat op een aantal manieren:

- De L's zijn een nieuw genus van het species staatskapitalisten. (De L's doen het binnen het oude, formele kader, beter dan de B's. Maar buit L ook B uit? Of buiten beiden anderen uit, L misschien een beetje meer dan B?)
- De L's zijn een proto-kapitalistische klasse die dreigen een reversie van 'de socialistische revolutie' te bewerkstelligen, dat wil zeggen de L's zijn contra-revolutionairen, (nog) niet door politieke actie, maar door de positie die zij zich 'objectief' in de economische orde hebben verworven.

Het begrip uitbuiting wordt nog problematischer in het volgende voorbeeld. Een boerenknecht K werkt op de sovchoz S. K en velen van K's gelijken produceren te weinig om hun loon te verdienen. Wie zijn dan uitbuiters? De K's? Maar omdat zij feitelijk uitbuiters zijn behoren zij daarom tot de heersende klasse? Je kunt alleen *per definitie* volhouden dat dit zo is, maar dat is een definitie die aan het begrip 'heersen' een aparte betekenis ontleemt. Behoren de K's dan tot de onderdrukten? Dit is denkbaar. Dan doet zich de paradoxale situatie voor dat onderdrukten uitbuiters kunnen zijn. De K's zouden kunnen volhouden dat zij *en* onderdrukt worden *en* de meerwaarde van het werk van anderen genieten, maar dat dit laatste de prijs is die wordt betaald voor de acceptatie van een ordening die zij niet wensen. In een andere denkbare ordening zouden zij misschien zelfs bereid zijn zich te laten uitbuiten, omdat zij bij die andere ordening, ondanks een mogelijke 'omkering der uitbuitingsverhoudingen', méér baat hebben.

Omgekeerd is het ook voorstelbaar dat (een deel der) feitelijke onderdrukkers die tegelijk de uitbuiters zijn toch voorstander zijn van een meer of minder fundamentele herordening (van een 'revolutie'), omdat zij verwachten in die nieuwe samenleving beter af te zullen zijn, *hoewel* zij in die nieuwe orde niet langer onderdrukker en uitbuiters zullen zijn.

In analyses in de trant van Djilas en Voslensky zitten de maatschappijen van het reëel bestaande socialisme zo op slot, zijn de machts- en uitbuitingsverhoudingen zo zeer gegeven, dat veranderingen zoals die zich in de late jaren tachtig en de jaren negentig feitelijk hebben voltrokken ook achteraf niet in hun 'interpretatieve kader' zijn te plaatsen. De veronderstelling van de opdeling van reëel-socialistische samenlevingen in gefixeerde, haast monolitische klassen (heersers die uitbuiters zijn en overheersten die uitgebuit worden) laat geen ruimte voor dynamiek.⁵ Hoe zouden die samenlevingen ooit kunnen veranderen? Het is waar dat de Sovjetunie een zeer statische orde leek te kennen, maar er is beweging in gekomen. De rol van M.S. Gorbatsjov bij het 'bewegen' van de sovjet-orde is bijzonder belangrijk geweest. Maar ook Grote Figuren moeten goeddeels werken met 'gegeven stukken'. Je kunt de marxistische anti-marxistische analyse van de Sovjetunie niet redden door die aan te vullen met een in die analyse volstrekt won-

dere verschijning van een Groot Man (grote goede man, grote slechte man, dat doet er niet toe). Dat is dan de *deus ex machina* die plotseling in het stuk verschijnt, die in het toneelstuk niet past, maar nodig is om er een einde aan te maken.

4. Hervorming en verwarring

Enerzijds bood de 'tweede economie' (de informele economie) de leden van de politiek-economische elite extra mogelijkheden tot uitbuiting; die mogelijkheden waren waarschijnlijk groter als men in de *formele* hiërarchie een hogere positie innam. Anderzijds vond door die tweede economie ook een feitelijke 'herverdeling' van inkomens en vermogens, zelfs van gezag en macht plaats. Een voorbeeld. Een 'ondernemer' in de tweede economie, in de grijze sector, had dikwijls baat bij goede verhoudingen met de 'officiële elite'. Zo'n ondernemer, als het niet een heel kleintje is, kon zijn zaak slechts drijven door (passieve) medewerking van mensen met posities in de formele politieke en economische structuren (managers van staatsbedrijven, lage of hoge politiefunctionarissen en andere inspecteurs, etcetera), waarvoor die ondernemer deze 'medewerkers' een zeker voordeel bood. Deze ondernemer kon zijn geld en invloed soms gebruiken om zich daarmee een hoge, althans lucratieve positie in die formele structuur te verwerven. Soms was het voordeliger en minder riskant om laag in de formele hiërarchie te blijven hangen of daar geheel buiten te blijven.

Als en voor zover de tweede economie de posities in de eerste economie bestendigde zou je die tweede economie een 'parallele economie' kunnen noemen. Wie iets betekent in de formele sfeer betekent ook iets in de informele sfeer, wie niets betekent in de formele betekent ook niets in de informele. De informele posities versterken de formele posities en *vice versa*. (De 'uitbuiting' vindt ook, of juist, via de informele sfeer plaats.)

De tweede economie, de grijze economie, de parallele economie en de 'verschillende gekleurde markten' in de Sovjetunie – er is een hele regenboog gebruikt om verschillende soorten markten in de Sovjetunie te classificeren en te kwalificeren (Katsenelinboigen 1977) – behoorden er eigenlijk niet te zijn. Hun verschijnen in de – tot op zekere hoogte door de – plan-economische orde was in strijd met de pretenties van dit ordeningsideaal. Het waren fenomenen van de 'onofficiële werkelijkheid' van de sovjet-samenleving. Er werd wel op journalistieke wijze – door onderzoeksjournalisten of via geselecteerde brieven aan de krant – over bericht, maar dan gemeenlijk op een manier die geen of slechts in beperkte mate systeemkritiek impliceerde (vgl. Lampert 1985). Ook (neo-)marxistische systeemkritiek was – uiteraard – uitgesloten: lezing van werk van Djilas en Voslensky, bijvoorbeeld,

was voorbehouden aan geselecteerde specialisten met een 'need to know'.

De regeerperiode van Joeri Andropov, secretaris-generaal van de CPSU in 1982-84, voordien voorzitter van de KGB, werd gekenmerkt door een anti-corruptiecampagne en (andere) disciplinerende maatregelen, onder meer gericht op bestrijding van absentisme. Wie bijvoorbeeld in werktijd zo maar in de rij voor een winkel stond kon door 'bevoegde personen' naar zijn documenten worden gevraagd, waarna verder onderzoek kon worden ingesteld naar de reden van het werkverzuim. Andropov zal ook de belegen grap hebben gekend dat 'zij doen of ze ons betalen, en wij doen of we daarvoor werken'. Hij besloot dat er in ieder geval aan het 'doen alsof we werken' een einde moest komen.

De belangrijkste problemen in de politieke en economische orde van de Sovjetunie vonden hun oorzaak in of konden worden teruggevoerd op, zo was kennelijk het idee, een 'mankerende socialistische moraal'. De oplossing daarvoor werd gezocht in disciplinerende maatregelen: controle op het werk, toezicht op straat, een activering van de *prokoeratoera* en (andere) politionele maatregelen tegen de 'informalisering' die in de sovjet-orde was opgetreden.

Michail Gorbatsjov, tot secretaris-generaal gekozen in maart 1985, maar feitelijk al in de laatste 'regeermaanden' van Konstantin Tsjernenko voorzitter van het politbureau (Medvedev 1987), voer aanvankelijk een koers die leek op die van zijn vroegere beschermheer Andropov. Hij wilde 'versnelling', *oeskorenië*, van 'de ontwikkeling'. Discipline en intensiever gebruik van produktiemiddelen waren daartoe (mede) noodzakelijk; de invoering van meer-ploegendiensten in een groter aantal ondernemingen was één van de middelen om 'beweging' te brengen in wat onder Brezjnev – en Tsjernenko – 'gestagneerd' was geraakt.

Gorbatsjov wenste een revitalisering van de sovjet-economie en de sovjet-samenleving; hij wenste een revitalisering van 'het socialisme' kortom. Een transformatie, een verbouwing (*perestrojka*), was nodig. Wat die *perestrojka* moest inhouden was toen dit parool werd geheven niet duidelijk, en of zij kon samengaan met *oeskorenië* – waarvan het onmiddellijke effect in ieder geval ook diende te zijn: produktiestijging – was geen kwestie. Wat dit aangaat was de toestand nog ouderwets: de vraag mocht kennelijk pas hardop gesteld worden als er al een antwoord op was bedacht. Misschien maak ik hier wel te veel werk van de strijdigheid van de begrippen *oeskorenië* en *perestrojka*. Een verbouwing hindert zolang zij duurt de normale bedrijfsvoering; om dan tegelijkertijd en in hetzelfde pand, om het zo te zeggen, op de oude manier de produktie te willen verhogen is een onmogelijk streven. Die strijdigheid is kennelijk anderen, ook in de USSR, opgevallen, want deze 'niet gestelde vraag' werd, kun je zeggen, beantwoord doordat *oeskorenië* na enige tijd uit het politieke vocabularium werd geschrapt.

Onder de noemer *perestrojka* werd niet één omvattend project ten uitvoer gelegd. Het was veeleer zo dat wat er aan reorganisaties en veranderingen onder Gorbatsjov werd uitgeprobeerd, soms werd doorgevoerd, vaak weer werd opgegeven, de suggestie van samenhang verkreeg doordat zij onder die ene noemer werden gepresenteerd. *Perestrojka* leek eerst vooral een programma van economisch-bestuurlijke reorganisatie in te houden gericht op de vorming van 'superministeries'. Zo werden in de herfst van 1985 een vijftal landbouw- en agro-industriële ministeries en een landbouw-staatscomité samengevoegd tot het 'landbouwsuperministerie' *Gosagroprom*.⁶ De vorming van *Gosagroprom* is het eerste en bekendste voorbeeld, maar er zijn andere voorbeelden van 'reorganisatie door concentratie', óók nog, paradoxaalwijze, in het kader van de conversie van militaire naar civiele produktie in de periode eind jaren tachtig, begin jaren negentig. Paradoxaalwijze omdat bij deze 'reorganisatie ter ontwapening' een deel van de civiele industrie als nog bij de militaire sector werd getrokken. Zo kwamen in 1989 door reorganisatie en fusie het Ministerie van Radioindustrie en het Ministerie van Communicatiemiddelen samen als Ministerie van Communicatie onder het 'militair-industrieel comité' (*VPK*) te vallen en werd ook het Ministerie van Civiele Luchtvaart onder de zeggenschap van het militair-industrieel comité gebracht (Coolen 1995).

Wat later, vanaf 1986-87, leek *perestrojka* ook – of: vooral – te (moeten) betekenen: een poging om te komen tot 'zelffinanciering' van produktie-organisaties. Dus geen coördinatie door concentratie en hiërarchische onderschikking, maar coördinatie via 'de markt', het stimuleren van de produktie door het vergroten van de mogelijkheden van het kleinbedrijf, met andere woorden door het officialiseren, reguleren en stimuleren van wat voordien onderdeel van de onofficiële of tweede economie was. Denk aan de Wet op de Individuele Arbeids Activiteit, de Wet op de Coöperatie en de Wet op de Staatsonderneming, en, helemaal op het eind van de jaren tachtig, de aankondiging dat de mogelijkheid zou worden geopend private ondernemingen op te richten met een gelimiteerd aantal loontrekkenden.

Openheid, *glasnost* ('voice'), was aanvankelijk kennelijk (eveneens) bedoeld om tot de revitalisering van het socialisme bij te dragen. Door *glasnost*, zo werd verwacht of gehoopt, zou de band tussen leiding en burgers (onderschikten, geleiden) worden hersteld. *Glasnost* was kennelijk bedoeld om 'de leiding' een groter sturend vermogen te geven door 'van onderop' kritiek te laten oefenen op 'de bureaucratie', op (personen in) 'intermediaire structuren'. Het institutionele eigenbelang van die bureaucratie zou daarmee openbaar worden en dus moeilijker door die bureaucratie kunnen worden beschermd, waardoor de greep op de bureaucratie ook 'van bovenaf' kon worden vergroot.⁸ Het was nooit Gorbatsjovs bedoeling stem te (laten) geven aan bezwaren tegen de opperste leiding van staat en partij zelf of

tegen het politieke monopolie van de ('hervormde') CPSU (vgl. Lewin 1988: 132-153; Jowitt 1992: 255-257).

Maar wat is het verband tussen deze korte beschrijvende analyse van (een deel van) wat er onder Gorbatsjov als secretaris-generaal van de CPSU in de Sovjetunie gebeurde en het resumé van de (neo-)marxistische kritiek op het 'reëel bestaande socialisme' dat ik eerder presenteerde?

5. Hoe wat niet kon toch kon

Een voor de hand liggend bezwaar tegen de marxistische kritiek op het 'reëel bestaande socialisme' was – en is – dat zij veel te gemakkelijk een eenvoudige tweedeling tussen uitbuiters en uitgebuiten, tussen heersers en overheersten, aannam. Ik heb dit al geprobeerd duidelijk te maken door te beweren dat het denkbaar is dat in het reëel bestaande socialisme de niet-bezitter van produktiemiddelen niet uitgebuit wordt, maar zelf uitbuiters is. Een andere soort van kritiek is dat in de kritische lijn van Trotski-Djilas-Voslensky te gemakkelijk een eenheid van doel en streven van, en van gedeeld belang in, de 'leidende klasse' wordt aangenomen. Binnen die heersende klasse was er een niet te veronachtzamen conflict van belangen, verband houdende met het specifieke terrein van werkzaamheid en de aard en de oriëntaties van de instituties (de 'collectieven') waaraan leden van die heersende klasse verbonden waren (vgl. Douglas 1987). Sterker, volgens onder anderen de historicus van de sovjet-periode, Moshe Lewin: de 'modernisering' zelf van de sovjet-samenleving maakte het steeds onwaarschijnlijker dat aan de fictie van eenheid van doel en streven, van 'gemeenschappelijk belang', van alle leden van de sovjet-samenleving (in beperkter zin: van leden van de *nomenklatoera*) kon worden vastgehouden. Althans die fictie werd steeds duurder en dreigde ten koste te gaan van voortgaande modernisering (Lewin 1988).

Je kunt je misschien een soort compromis, of noem het synthese, van beide visies voorstellen, waarbij het gedeelde belang van de overigens rivaliserende en soms zelfs conflicterende instituties en daarmee gepaard gaande *onderscheiden* definities van 'het socialisme' eruit bestaat dat deze conflicten niet mogen resulteren in de ondergang van de 'soort' ordening *waarbinnen* deze belangen- en definitiestrijd tussen deel-elites plaatsvindt, een ordening misschien kort aan te duiden als: de USSR als één-partij-staat.

Zelfs als dit idee van een beperkt pluralisme binnen de Sovjetunie niet juist is, maar in tegendeel de Trotski-Djilas-Voslensky-these een adequaat beeld gaf van de politieke machts- en economische belangenposities in de Sovjetunie in de jaren zeventig, begin jaren tachtig, is toch aannemelijk te maken dat aan deze orde door maatregelen die in de latere jaren tachtig wer-

den genomen dan wel geen einde moest, maar wel kon komen. Als 'de *nomenklatoera*', de heersende klasse dan niet verdeeld was, dan is zij dat in de latere jaren tachtig wel geworden.

Hoe kan dat? Beweerde ik niet eerder dat deze these elke meer of minder fundamentele hervorming uitsloot? Ja, tenzij ten gevolge van overrompelende externe invloeden – een catastrofe – of een hervorming 'per ongeluk', als onbedoeld gevolg van een juist op verdediging of bevestiging van eigen belang en macht gerichte maatregelen.

De verdeeldheid van de heersende klasse was dus ofwel een *creatuur* van maatregelen die in de latere jaren tachtig werden genomen, ofwel de bestaande verdeeldheid werd erdoor versterkt. Er was ten eerste de ideeënstrijd of belangenstrijd (en institutionele strijd) over hervormingsvoorstellen en ten tweede: de al dan niet voorziene effecten van die maatregelen creëerden hun eigen deelbelangen. Zo men dit 'ten eerste' verwerpt omdat dit 'niet kon' omdat er klasse-eenheid van de *nomenklatoera* wordt aangenomen en die ideeënstrijd dus hoogstens een 'spel der vergissingen' kan zijn geweest, geldt in ieder geval – wil ik in het navolgende verder aannemelijk maken – het 'ten tweede': een aantal hervormingsmaatregelen in de tweede helft van de jaren tachtig genomen, gaf bepaalde groepen het perspectief op een eigen belang dat niet meer 'geforceerd' of 'vanzelf' met het 'algemene klassebelang' overeenstemde.

De Wet op Individuele Arbeids Activiteit (hierna: WIAA), van mei 1987, leek van perifere betekenis en was dat waarschijnlijk ook, omdat zij op zichzelf, indien zij zou zijn nageleefd, het 'orde-socialisme' nauwelijks raakte.⁹ Wel maakte deze wet een nieuw soort belastingheffing noodzakelijk – een zaak van meer gewicht dan uit deze korte formulering zou kunnen blijken. Tot dan was in principe, formeel, elke sovjet-onderdaan ofwel ouder-afhankelijk (of instituuts-afhankelijk: psychiatrisch verpleegden, gevangenen), of wel uitkerings- of (staats-)loontrekker.¹⁰ Sinds de WIAA was de hoogte van het inkomen ofwel in principe onbeperkt, namelijk wanneer het recht om individueel (bij) te verdienen door aankoop van een licentie was verkregen, ofwel was dat inkomen van declaratie door de 'zelfstandige (bij)verdiener' en eventuele inspectie afhankelijk. Met de WIAA werd in de Sovjetunie voor sommigen het verschil tussen 'bruto' en 'netto' – en de mogelijkheid van manipulatie – geïntroduceerd.

De Wet op de Coöperatie (hierna: WodC), van mei 1988, was veel belangrijker. Niet *de jure* maar wel *de facto* werd daarmee privaat ondernemerschap, inclusief individuele loonafhankelijkheid van niet (quasi-)statelijke organisaties geïntroduceerd – of liever: de feitelijke loonafhankelijkheid van de *facto* particuliere ondernemers werd een *algemener* verschijnsel. Feitelijke loonafhankelijkheid van particuliere ondernemers, zeg koppelbazen, bestond al langer en niet eens op zo'n kleine schaal onder de juridische noemer

van 'tijdelijke' of 'vrije arbeidsbrigades' (Oversloot 1990). Een eerste perversie – zo men wil – van de WodC was, dat deze ondernemingen van een 'nieuw type' waarschijnlijk in overgrote meerderheid spoedig (en vele zelfs van aanvang af) geen coöps in de zin der wet waren, maar private ondernemingen met een coöperatief uiterlijk. Een tweede perversie was, dat coöps weinig extra produceerden, zoals de verklaarde bedoeling van hun introductie was, maar profiteerden van het verschil tussen staatsprijs en vrije marktprijs. De klacht dat door coöps 'speculatie' werd gestimuleerd en speculatie onder het mom van de coöp een legaal aanzien kreeg was niet geheel zonder reden. Een derde perversie was dat, terwijl de WodC onder meer bedoeld was om een deel van de activiteiten in de tweede of onofficiële economie binnen de eerste of officiële economie te trekken (en zo stuurbaar, overzichtelijk en belastbaar te maken), die *niet*-geofficialiseerde economie ondanks en waarschijnlijk mede door de introductie van de coöps juist sterk groeide.¹¹

De coöps boden de mogelijkheid zwart geld te witten;¹² zwart geld werd daardoor in zekere zin aantrekkelijker. Voor vergunningen, bedrijfsruimte en materialen werd door coöps onderhands betaald aan degenen die binnen de staatssector de bestemming daarvan konden bepalen. Coöps waren prooi van 'beschermingsorganisaties'. Belastingontduiking was haast vanzelfsprekend, met als excuus, c.q. rechtvaardiging, onder meer dat belastingen te hoog waren en dat men grote 'onofficiële' uitgaven had.

De coöperatie was ook de eerste ondernemingsvorm waarin directeuren winstgevendende delen van hun staatsbedrijf konden onderbrengen.¹³ Deze *asset-stripping* ging door onder andere juridische noemers, toen op het eind van de jaren tachtig, begin jaren negentig wettelijke mogelijkheden werden geopend voor particulier kleinbedrijf en privaat middelgroot ondernemerschap.

Op verschillende momenten werden aan functionarissen in verschillende sectoren van de staatseconomie en het apparaat van de CPSU mogelijkheden geboden tot een nieuw soort persoonlijke verrijking – met als gevolg veranderingen in de inkomens-, vermogens en (economische) machtsverhoudingen in (Sovjet-)Rusland. Binnen het apparaat van de Komsomol bijvoorbeeld toonde menig functionaris zijn *entrepreneurial skills* door gebruik te maken van de bijzondere positie die de communistische jeugdorganisatie in de 'oude orde' had. Politieke betrouwbaarheid, goede contacten en het kapitaal van de organisatie stelden sommigen 'vanuit' de Komsomol in staat met voorsprong een als het ware gereserveerde markt te betreden. Wat anderen nog niet mochten, mocht 'namens' of 'door' de Komsomol al wel. Voorbeelden leveren de informatiseringssector, de hotelbranche en de 'vermaaksindustrie'. Als politiek verantwoord jeugdvermaak organiseerde de Komsomol al begin jaren tachtig disco-avonden. Komsomol-medewerkers

hadden toegang tot locaties, waren 'bij uitstek betrouwbaar', hadden (toegang tot) financiële middelen – en in de latere jaren tachtig commercialiseerden zij eenvoudig hun activiteiten. Toen de Komsomol eind 1991 werd opgedoekt was een aantal 'jonge ondernemers' niet meer van die Komsomol afhankelijk. In een aantal steden van de vroegere Sovjetunie hebben oud-activisten van de Komsomol als nieuwe *biznismeni* nog steeds een deel van de (fors gegroeide) vermaaksindustrie in handen, in Odessa bijvoorbeeld speelautomatenhallen en elders hotels, nachtclubs, etcetera.

Veel geklaag kwam er in het bijzonder van directeurs van staatsbedrijven – *nomenklatoersjtsjiki* – toen op het eind van de jaren tachtig de plan-orde moest plaatsmaken voor het 'marktsocialisme'. Zij zagen zich voor het probleem gesteld voor een groeiend deel van hun produktie zelf afnemers te moeten vinden en verkopers van de grondstoffen, halffabrikaten en materialen nodig voor die produktie. De 'directeursfacties' in het Congres van Volksafgevaardigden en in de Opperste Sovjet – denk met name aan de factie geleid door Arkadi Volski, president van de 'Unie van industrialisten en ondernemers' – heetten in de hervormingsgezinde pers een machtige conservatieve, zelfs reactionaire groep, die de transformatie van de sovjet-economie hielp blokkeren. Daarbij was de suggestie telkens dat deze 'groep van directeurs' een eenduidig belang had bij het handhaven van, of liever: het herstel, van de oude economische orde. Zij hadden een zeker belang bij het voortduren van de oude orde, omdat de overgang naar een nieuwe hen voor bijzondere problemen plaatste: hun status en hun macht waren in het geding en de slinkende produktie en de wanorde in de sovjet-economie suggereerden in het bijzonder ook hún falen. En als leiders van staatsbedrijven niet in staat waren op tijd lonen uit te betalen – wat begin jaren negentig dikwijls voorkwam – hadden zij meer last van de onvrede die dit veroorzaakte dan politici en staatsfunctionarissen met een 'abstracter' verantwoordelijkheid; zij waren degenen – als ze een klein beetje hart hadden voor hun zaak en voor hun mensen – die tijd en energie moesten steken in pogingen (opnieuw) kredieten los te krijgen, om tenminste met vertraging lonen te kunnen uitbetalen, de bedrijfskantine van het nodige te kunnen voorzien, hun mensen te kunnen huisvesten, kortom: hun bedrijf gaande te houden.

Er werd veel geklaagd door directies van staatsbedrijven, maar daaruit kan niet worden opgemaakt dat zij allen een eenduidig en ondubbelzinnig persoonlijk belang hadden bij een herstel van de *status quo ante*. Menig directeur, menig 'manager', maakte ruim gebruik van de mogelijkheden die de ontbinding van de oude orde hem persoonlijk en zijn naasten bood. Sommigen – velen – wisten uitstekend te profiteren van de coöps en particuliere bedrijven die bij hun staatsorganisaties werden opgezet. De verzelfstandiging van hun ondernemingen en de noodzaak, de opdracht, zich marktgericht te gaan gedragen gaf hun ook een reden, een mogelijkheid en een excuus, zich

te gedragen zoals zij dachten dat hun westerse collega's deden. Zij hadden nooit zoveel vrijheid gehad om op andermans kosten (internationaal) te reizen en te confereren, zich te laten bijscholen, hun eigen 'primaire' en 'secundaire' inkomen te bepalen als vanaf het einde van de jaren tachtig mogelijk werd. De WodC had voor leiders van staatsbedrijven al interessante mogelijkheden geopend; de 'gecorrigeerde' Wet op de Staatsonderneming (hierna: WodS) gaf hun een grotere vrijheid dan ooit om naar eigen goeddunken te handelen.¹⁴ De nieuwe private bedrijfsvormen die weer enkele jaren later werden geïntroduceerd verruimden de ondernemersvrijheid (ook) van 'de top' van de staatsbedrijven nog eens aanzienlijk. Maar niet alle directeurs hadden daartoe evenveel gelegenheid, niet alle directeurs speelden dit spel ook even slim; er trad differentiatie op tussen voordien ranggelijken.

Zo er al van een duidelijke 'antagonistische klassenscheiding' in de oude sovjet-orde sprake was geweest (de Djilas-Voslensky these)¹⁵ werd in elk geval de 'subjectieve' reden voor klasse-solidariteit in de periode van *perestrojka* ondermijnd. Verschillende personen en groepen binnen de *nomenklatoera* kregen op verschillende momenten mogelijkheid en reden die – veronderstelde – klasse-eenheid te doorbreken. Er was in 1990-1991 een vrij omvangrijke groep mensen die om onderscheiden redenen weliswaar problemen hadden met het feitelijk verloop van wat *perestrojka* werd genoemd en *glasnost* was of heette, maar die van een reversie van die politiek, van een 'herstel' van de oude orde, slechts het ergste konden vrezen.

Ik wil geen oversimpele relatie tussen economisch belang en politieke positie suggereren. Onder de 'verdedigers van het Witte Huis' in augustus 1991 waren mensen die feitelijk geen enkel economisch voordeel hadden behaald met de *perestrojka*, maar voor wie *glasnost* en *perestrojka*, ook al lachten ze om die termen, het perspectief op het 'herstel' van een gevoel van eigenwaarde had geopend, wie de verdediging van het Witte Huis de mogelijkheid gaf dat gevoel te tonen of zelfs: die door feitelijk daar partij te kiezen dat gevoel eerst werkelijk verkregen. Maar het lijkt mij weinig aannemelijk dat de *putchisten*, die een 'voorlopig herstel' van de oude orde beoogden, juist de sympathie genoten van degenen die van hún overwinning het verlies van hun 'nieuw verworven economische mogelijkheden' – en vrijheid van handelen en spreken – moesten vrezen. Bewijzen kan ik hier weinig. De *putchisten* deden immers geen poging 'het volk' voor hún zaak te mobiliseren. Het was een poging tot machtsvername 'voor het volk' en – ongevraagd – 'namens het volk', maar uitsluitend met gebruikmaking van de 'machtsapparaten'. Buiten die apparaten hoefde niemand zijn gezicht te laten zien.

In september-oktober 1993 was de stemming anders. De 'verdedigers van het Witte Huis' toen – dat deel van het parlement met zijn aanhang dat zich niet wenste te laten ontbinden – waren op een gewapende confrontatie

voorbereid. Er waren bij Ostankino, het televisie-centrum, al tientallen doden en gewonden gevallen toen Jegor Gajdar 'het volk' via de TV opriep zich tegen 'het parlement' te keren en 'de president' te steunen. Hoe? Met blote handen tegen automatische wapens? Gelukkig, kun je zeggen, was de stemming er toen vooral een van niet gecommiteerde nieuwsgierigheid, van apathie zelfs. De strijdende partijen werden in oktober 1993 veel minder gezien als woordvoerders, voorvechters, zaakwaarnemers, van specifieke maatschappelijke economische of ideële belangen. Het gevecht werd veel meer gezien als een strijd tussen politiek ambitieuzen die vooral hun eigen belang op het oog hadden.

6. 'Nomenklatoera-privatisering'

Na augustus 1991 werd aan elke inwoner van Rusland een *voucher* toegezegd. Met deze *voucher* kon hij of zij zich een aandeel in (een rechtstitel op) te privatiseren staatseigendom verwerven. Deze *voucher*-privatisering was buitengewoon ingewikkeld. Aanvankelijk was waarschijnlijk een veel groter deel van het staatseigendom bestemd om door middel van *vouchers* aan particulieren te worden overgedragen dan feitelijk het geval bleek. Werknemers van te privatiseren ondernemingen kregen een preferente positie waar het ging om de mogelijkheid met *vouchers* een aandeel in de 'eigen' onderneming te verkrijgen. Het management kreeg een super-preferente positie. Medebepalend voor de feitelijke waarde van de *voucher* was dus door wie deze *voucher* waaraan kon worden besteed (vgl. Meyer 1993).

Voor een gewone burger was de *voucher*-privatisering ondoordringbaar. Ook wie zich langer in het *voucher*-systeem verdiept en reeds 'van huis uit' met een (kapitaal)marktsysteem vertrouwd is blijft complicaties zien; mogelijkheden voor manipulatie en misbruik waren legio. Ik heb het niet alleen over plat bedrog, zoals 'investeringsfondsen' die plotseling verdwenen nadat zij grote aantallen *vouchers* hadden verzameld,¹⁶ maar ook over geraffineerder constructies. Ik geef een gestileerd voorbeeld. Stel dat een onderneming wordt geprivatiseerd door een deel van de aandelen in *vouchers* te koop aan te bieden aan werknemers, een deel aan het management, en een deel in *vouchers* of contanten aan buitenstaanders. Het management, korthedshalve: de directeur, heeft vrijwel altijd een kennisvoorsprong op de andere werknemers, weet eerder hoe en wanneer de privatisering zal plaatsvinden en heeft meer mogelijkheden dit te beïnvloeden.¹⁷ De directeur kan soms zijn totale aandeel in de onderneming vergroten door – al dan niet met behulp van allerlei tussenconstructies – zijn bedrijf aan hem een lening te laten verstrekken. Met die lening koopt hij zich een groter aandeel in de onderneming, zodanig dat hij een beslissende stem onder de aandeelhouders verwerft. Hij

staat in de schuld bij die onderneming, maar hij bepaalt nu verder zelf als directeur/aandeelhouder hoe de condities voor voldoening van die schuld zullen luiden. Bij een hoge inflatie hoeft hij eigenlijk maar heel weinig te doen om zijn schuld teniet te doen: zichzelf laten wachten met terugbetalen.

Dit is slechts een van de manieren waarop ondanks of dankzij het *voucher*-systeem 'nomenklatoera-privatisering' heeft plaatsgevonden. (De *vouchers* hebben in de loop van 1994 hun 'koopkracht' verloren.)

Ook op andere manieren is 'ambtelijke zeggenschap' (over bijvoorbeeld onroerend goed) in privaat kapitaal omgezet, vooral na augustus 1991. Stel: president Jeltsin of mensen uit zijn politieke entourage wensen invaliden een hogere uitkering te geven om de verslechtering van hun inkomenspositie ten gevolge van de inflatie althans enigszins te compenseren. Maar een reeds omvangrijk begrotingstekort en de wens de inflatie te temperen maken een verhoging van die uitkeringen lastig. Wat te doen? Aan de presidentieel adviseur inzake invaliden-kwesties wordt een aantal panden – uit het bezit van de ontbonden CPSU – ter beschikking gesteld. Dan kunnen die panden door of voor invaliden worden gebruikt of kan met de opbrengsten uit verhuur, lease of verkoop van die panden misschien iets moois voor invaliden worden gedaan. Ambtsdragers gaan optreden als 'makelaars'. In hun nieuwe hoedanigheid als makelaars is de verleiding groot ook te willen verdienen als makelaars. Zij gaan optreden in het belang van de institutie 'invalidenzorg'. Zij 'staan voor' invalidenzorg; het invalidenbelang is hun belang; hun belang is het invalidenbelang. Panden gaan niet naar de hoogste bieder bij openbare verkoop of openbare verhuur, maar naar degenen die deze 'sleutelfiguren' die 'staan voor' het invalidenbelang op hun waarde weten te schatten; dat wil zeggen de panden gaan naar degenen die (voor de 'informatie' en de 'diensten' van) de invalidenbelangenbehartigers zelf betalen. Je kunt het ook anders formuleren: hier wordt ambtelijke, politieke, beslissingsmacht omgezet in privaat kapitaal.¹⁸

Leiders van staatsbedrijven en staatsorganisaties behoorden volgens elke definitie van de term tot de *nomenklatoera*. Maar hoe zat het met de politieke functionarissen, de vrijgestelden in de CPSU, met beroepspolitici? Een deel van het verhaal daarover heb ik al verteld: de VLKSM (Komsomol) was niet zomaar een vrijwilligersorganisatie met beperkte middelen, maar een omvangrijke en kapitaalkrachtige deel-organisatie van de partij, geleid door professionals ('vrijgestelden'), die zelf tot de *nomenklatoera* behoorden. *Glasnost* en *perestrojka* veroorzaakten onrust in de partij en turbulentie onder partij-functionarissen – maar openden ook de mogelijkheid van een versnelde carrière als 'partij-man' of vanuit een positie die eerst door of via de partij was verkregen. (Het aantal *homines novi* in de hoogste vertegenwoordigende lichamen was eind jaren tachtig, begin jaren negentig klein.) In de steeds

duidelijker richtingenstrijd, factie-strijd, of hoe men het noemen wil, was de keuze voor een richting of factie een risico, maar ook een kans. Een risico omdat de overwinning van 'de anderen' mogelijk het einde van elke verdere carrière kon betekenen, zelfs het verlies van dat waarvan men zich tot dan toe zeker had kunnen weten, maar ook een politieke en/of zakelijke mogelijkheid sneller te bereiken wat een politiek van 'stabiliteit der kaders' à la Breznev ofwel helemaal niet beloofde, ofwel treurig laat in het vooruitzicht stelde. (Misschien licht cynisch: Een neo-stalinistische koers zou ook nieuwe carrière-kansen hebben geboden, voor een deel aan dezelfde, voor een deel aan anderen. Waarom zou wat in de jaren dertig had gewerkt in de jaren tachtig niet opnieuw hebben gewerkt?) De 'nieuwe namen' onder Gorbatsjov en zelfs na Gorbatsjov waren haast allen mensen die in of via de Komsomol en de partij al een positie hadden verworven, die deze met hun 'nieuwe activiteit' ook op het spel zetten, maar dikwijls met het perspectief daarmee ook voor zichzelf 'beter' te doen, of ze nu Joeri Afanasjev (die veel risico nam), Abel Aganbegjan, Jegor Gajdar, Gavriil Popov, Nikolaj Travkin, Sjoemejko, Skokov, Boerboelis, Stankevitsj, Jerin, Chasboelatov, Loezjkov, of Jeltsin heten. De één verloochende zijn partij-verleden, een ander relativeerde zijn (vroegere) band met de partij, weer een ander was er trots op – hoe dit ook zij: 'in' of 'op weg naar' nieuwe politieke verhoudingen was er sprake van een vliegende start. Er traden 'rangvolgorde-veranderingen' op, maar er kwam geen 'nieuwe politieke klasse' aan de macht.¹⁹ Waar had die ook vandaan moeten komen?

Door de ontwikkelingen in de late jaren tachtig werden echter ook posities bedreigd zonder dat zich voor de bezetters van die posten aantrekkelijke alternatieven aandienen of door henzelf konden worden gecreëerd. Het leger kreeg te maken met kortingen op het budget, verder statusverlies, verslechterende carrière-vooruitzichten voor een groot deel van het officiers-corps. In de Opperste Sovjet verwoordde 'zwarte' kolonel Viktor Alksnis, leider van de *Sojoez* (Unie) factie, daaruit voortvloeiende grieven. Na oktober 1993 zijn er zeer veel opperofficieren benoemd: nooit telde het (Sovjet-) Russische leger zo weinig soldaten per generaal. De bedoeling was ongetwijfeld leger-officieren daardoor te appeaseren.

Ook elders waren er *nomenklatoersjtsjiki* met beperkte mogelijkheden in de zich herordenende samenleving die door 'nieuwe mensen' en andere (vroegere) *nomenklatoersjtsjiki* werden ingehaald. Denk aan de sferen van (militaire) *research & development* en de hoge energie-fysica. Een hooggespecialiseerd technicus of theoreticus van gevorderde leeftijd had elders vaak weinig te bieden. In de oude orde bezetten zij – afhankelijk van de definitie – *nomenklatoera*-posten; in de nieuwe orde hadden zij 'een mooie toekomst achter zich'.

Wie waar hoe groot en hoe goed woonde werd in de Sovjetunie goed-

deels bepaald door de plaats die men in de 'formele orde' innam. Kapitaal-krachtige 'ondergrondse ondernemers' en rijke dieven waren (ook) wat dit aangaat beperkt in hun bestedingsmogelijkheden. Door (informele) onderhuur of de koop van een zogenaamde coöperatieve flat kon men wel iets 'boven zijn niveau' wonen, maar die mogelijkheden waren inderdaad beperkt.²⁰ Als onderdeel van de 'kleine privatisering' werd na augustus 1991 een groot aantal woningen vrijwel gratis aan de op dat moment woonrecht-hebbenden in eigendom gegeven. Wie in Moskou met een gezin-van-twee een vier-kamer-appartement bewoonde verkreeg die woning in eigendom, wie in Volokolamsk met vier personen een éénkamerflatje van veertien vierkante meter had kreeg dat in eigendom, wie ergens in Omsk of Griva met twaalf gezinnen onderdak vond in een houten barak (met gemeenschappelijke keuken en gemeenschappelijke WC)...²¹

Staatsdatsja's werden op dezelfde manier geprivatiseerd, met dien verstande dat staatsdatsja's het privilege waren geweest van een beperkt aantal sovjet-burgers. Dat op die manier van staatseigendom particulier eigendom is gemaakt betekent dat voor nieuwe hoge staatsfunctionarissen weer nieuwe (staats)woningen en datsja's moesten worden gebouwd.

(Oud-) *nomenklatoersjtsjiki* die verder weinig (economisch) voordeel van de veranderingen in staat en economie mochten verwachten, profiteerden hier in ieder geval nog een laatste maal van hun oude positie. Wie als (oud-) *nomenklatoersjtsjik* (nog) meer baat bij de nieuwe politiek-economische orde mocht verwachten vond in deze 'kleine privatisering' een voorlopige of verdere bevestiging van die verwachting.

Uit bovenstaande wordt hoop ik duidelijk dat al voor augustus 1991 een deel van de *nomenklatoera* geen enkel economisch en een kleiner deel ook geen enkel politiek belang meer had bij een herstel van de oude verhoudingen, en dat na augustus 1991 spoedig een groter deel nog minder belang had bij herstel, nog afgezien van wat zij bij zo'n herstel misschien aan strafmaatregelen mochten vrezen voor hun aandeel in de ondergang van de oude orde.

Bij het uiteenvallen – het opbreken – van de USSR als politieke eenheid werd snel duidelijk dat een deel van de politieke elite niet zou verliezen door dit uiteenvallen, maar integendeel te winnen had: president zijn van een kleinere nieuwe staat is waarschijnlijk 'interessanter' dan zesde, twaalfde of twintigste man zijn in een (veel) grotere politiek-territoriale eenheid. Door het uiteenvallen van de USSR was er politiek meer te verdelen door zich tijdig (niet te vroeg, niet te laat) te voegen naar nationalistische, of 'territoriaal-economische' strevingen²² en kon een deel van de oude politieke elite verder carrière maken.

Men kan nu, in 1995, constateren dat in veel vroegere Sovjet-republieken – waaronder Rusland – het aantal echte *homines novi* in de politiek nog be-

perkt is, en dat vele politiek en economisch machtigen destijds al – zeg: voor 1991, of zelfs voor 1989 – aanzienlijke posten bekleedden in de ‘oude orde’, zeker gelet op hun leeftijd. Belangrijker is dat men kan constateren dat op geen enkel moment vanaf 1985 de oude orde zó in gevaar was dat de *nomenklatoera in toto*, of het grootste deel daarvan, moest vrezen van voortgaande veranderingen voornamelijk schade te zullen ondervinden. Dit wil zeggen: aan die ‘klasse als zodanig’ (zo die bestond) zou misschien, of waarschijnlijk, bij voortgaande verandering wel een einde komen, maar voor individuen en groepen uit die klasse brachten die veranderingen telkens mogelijkheden om hun economische en/of politieke positie meer of minder geforceerd te verbeteren. Ook in die zin was wat eind jaren tachtig begin jaren negentig in de USSR/Rusland plaatsvond een ‘revolutie van bovenaf’, die niet in de laatste plaats nieuwe kansen bood áán mensen ‘van bovenaf’.

Men zou, als men toch aan het idee van de *nomenklatoera* als heersende klasse in de oude orde wenst vast te houden, de kruipende revolutie in de USSR en Rusland eind jaren tachtig, begin jaren negentig kunnen beschouwen als een feitelijke – dus niet geplande – *privatisering van voordien collectieve economische en politieke macht*. Maar dit beeld is, jammer of niet, te simpel, al was het alleen maar omdat men ‘al privatiserend’ die economische macht niet kon behouden, niet voor zich kon reserveren, want moest gaan delen met wat ik kortheidshalve de penose zal noemen, met mensen zonder veel scrupules die in de oude orde niet binnen enige definitie van *nomenklatoera* vielen, zelfs niet onder de ruimste, met kleine rovers die grote rovers werden, of zakenmensen, mensen soms die hun zakelijke overtuigingskracht niet in de laatste plaats ontleenden aan hun reputatie geweld niet te schuwen (zie ook Handelman 1994).

Wat zich aldus in de USSR/Rusland heeft afgespeeld was niet, kòn inderdaad geen ‘vooropgezette strategie’ zijn van ‘de *nomenklatoera*’ als klasse. Gegeven – of liever: verondersteld – het bestaan van een klasse met één gemeenschappelijk belang was wat zich feitelijk heeft afgespeeld onvoorspelbaar want onvoorstelbaar. Met het kleinste stapje in de richting van privatisering van die collectieve politieke en economische heerschappij zou immers die ene heersende en handelende actor verdeeld raken (want mijn private belang is het jouwe niet) waarmee de geplande uitkomst onmiddellijk onzeker zou worden. Zo geredeneerd had Aleksandr Zinovjev gelijk: de USSR was *onhervormbaar* – en dus was Gorbatsjov dom of slecht (want een verrader).²³

Dit is ook een van de redenen waarom het zogeheten ‘500 dagen plan’, ook wel bekend als het ‘Sjatalin-plan’, het omvattende plan dat de USSR van een plan-orde naar een markt-economie moest voeren, een onmogelijk plan was. Het werd in 1990 opgesteld onder leiding van de econoom Stanislav Sjatalin, hoofd van een werkgroep ingesteld bij gezamenlijk besluit van

M.S. Gorbatsjov als president van de Unie en B.N. Jeltsin als voorzitter van het Russische parlement (*Perechod k rynkoe* 1990; zie ook Peck & Richardson [1991]). Het Sjatalin-plan was het plan dat alle andere omvattende plannen overbodig moest maken, en het veronderstelde nog eenmaal de politieke macht en politieke eenheid die al niet meer bestond, en die anders na het *begin* van uitvoering van dit ‘laatste plan’ vlug teniet zou zijn gegaan.

Het laatste deel van deze stelling, ‘dat de eenheid die het plan veronderstelde na het begin van uitvoering ervan teniet zou zijn gegaan’, blijft echter ‘hypothetische geschiedenis’, omdat met uitvoering van het plan *in toto* in feite geen aanvang werd genomen. Waarom niet? Omdat de eenheid die voor zo’n begin van uitvoering nodig was al niet meer bleek te betaan. Na uitvoerige kennisname van het plan en uitvoerig vragen naar de veronderstellingen en mogelijke effecten van het plan wees Gorbatsjov het af. Zonder veel kennis van het plan en zonder verder vragen accepteerde Jeltsin het daarop zonder correcties – omdat Gorbatsjov het had afgewezen en vanwege zijn ‘gevoel’ dat het ‘goed was’.²⁴ Alleen al doordat Gorbatsjov en Jeltsin het oneens waren was feitelijke uitvoering onmogelijk geworden, omdat er geen evidente hiërarchie meer was en zij elkaar niet konden dwingen.

7. Samenvatting en conclusie

Ik begon dit opstel met wat je een paradox zou kunnen noemen: de constatering dat westerse niet-marxisten, anti-marxisten, wél konden instemmen met de wijze waarop het marxistisch analytisch apparaat werd gebruikt om kritiek te oefenen op de maatschappijen van het ‘reëel bestaande socialisme’, die blijkens die analyse konden worden gekenmerkt als klassenmaatschappijen bij uitstek. Dit beeld – of: deze werkelijkheid – van het reëel bestaande socialisme maakte het haast onvoorstelbaar dat zich zou voltrekken wat zich in de Sovjetunie en Rusland in de late jaren tachtig, begin jaren negentig daadwerkelijk heeft voltrokken. Ik heb de juistheid van dit beeld in twijfel getrokken, gewezen op institutionele belangen, op mede daardoor gestuurde verschillen van opvatting over (wat goed is voor) ‘het socialisme’, en op het eerder toe- dan afnemend belang van de informele sector of de ‘tweede economie’ in de Sovjetunie. Maar stel dat analisten als Djilas en Voslensky goeddeels gelijk hadden met hun stelling dat een ‘socialistische maatschappij’ een uitbuitende en heersende klasse kende – in ‘objectieve zin’ en, hoewel auteurs hier een verschillend accent leggen, ook in ‘subjectieve’ zin –: hoe heeft zich dan in de Sovjetunie, in Rusland, de revolutie kunnen voltrekken waarvan wij in onze jaren getuige zijn geweest? Er heeft zich geen revolutie voltrokken volgens het marxistisch sjabloon, volgens welke onderdrukten heersers worden; alleen al de personele continuïteit van de politieke elite on-

der de oude en de nieuwe orde verstoort dit beeld. Het antwoord is dat wat er aan gedeeld 'klassenbelang' van 'heersers en uitbuiters' was, in de latere jaren tachtig (verder) verdeeld is geraakt. Door hervormingsmaatregelen die in de latere jaren tachtig werden genomen ontstonden nieuwe formele en informele mogelijkheden voor onderscheiden groepen uit die 'heersende klasse', ook, maar niet in de eerste plaats, op het terrein van de 'zuivere partij-politiek'. Met andere woorden: in dit hervormingsproces – deze term suggereert overigens te veel samenhang – werden nieuwe belangen gevestigd. De oude (vermeende) belangengemeenschap raakte verbrokkeld en de oude heersende klasse raakte (dus) nooit *in toto* bedreigd en kon niet de oude 'kracht door eenheid' opbrengen zich te verzetten. (Hervormen bleef moeilijk, maar niet hervormen, of 'reverseren', werd dat in toenemende mate ook.) De medewerking aan de hervormingen was vaak dubbelhartig, maar, merkte ik op, het verzet tegen de hervormingen was dat soms ook: in verschillende 'rollen' kon één en dezelfde manager zowel *tegenstander* zijn van (onderdelen van) de zogeheten *perestrojka*, als feitelijk *profiteur*.

Wat ongetwijfeld was bedoeld als een poging tot revitalisering van 'het socialisme' had een averechts effect. *Onder Gorbatsjov is het socialisme kapot-verbeterd*. Hij is begonnen als corruptie-bestrijder, maar het regiem is mede door 'corruptie' ten onder gegaan; hij heeft de sturende macht van het centrum willen herstellen, maar is daardoor het stuur kwijt geraakt. 'Incrementele hervorming' had weinig opgeleverd, of liever: voerde niet naar, maar leidde juist weg van het gewenste resultaat – terwijl er mede door die hervorming openlijk strijd was ontstaan over de vraag wie of wat de uiteindelijke hervormingsdoelstellingen feitelijk mocht en kon bepalen. Alomvattende hervorming 'volgens plan' was toen Gorbatsjov daartoe de noodzaak gevoelde niet meer mogelijk. En waarschijnlijk was dat zelfs eerder al niet (meer) mogelijk – ik eindig dit opstel ook met een paradox: Het waren immers, kan men volhouden, precies de feilen van het systeem van 'omvattend planning', van het 'orde-socialisme', die bij een deel van de politieke elite het verlangen naar, of het besef van de noodzaak van, 'hervormingen' hadden doen ontstaan (vgl. Seljoenin 1-5-1988). Kon men dan werkelijk verwachten dat 'het systeem' nog 'goed genoeg' was om er een nieuwe, niet meer door een (mythisch) plan bepaalde, 'zelf regulerende orde' mee in het leven te roepen?

Noten

1. Kon je non-marxist zijn en niet anti? Nee, dat kon eigenlijk niet, niet volgens de zelfbenoemde erfenamen van het marxistische ideeëngoed en niet volgens anti-marxisten.

2. Een variant op deze beschouwingen van onder anderen Djilas, Modzelewski en Kurón, is te vinden in het werk van de Hongaarse marxisten György Konrad en Ivan Szelényi (1979). Konrad en Szelényi wezen de vergelijking van het 'reëel bestaande socialisme' met enige vorm van kapitalisme als misleidend van de hand, omdat de Oosteuropese landen geen particuliere eigendom van produktiemiddelen kenden. Maar dat was niet hun belangrijkste punt. Hun belangrijkste stelling was, dat sinds de jaren zestig de belangrijkste tegenstelling in de Oosteuropese landen niet langer was die tussen 'werkende klasse' en 'bureaucratie', maar die tussen werkende klasse en intelligentsia (waaronder zij zowel 'vrije intellectuelen' als de 'technische intelligentsia' verstonden), waarvan 'de bureaucratie' volgens hen een onderdeel vormde.

3. Het was ingewikkelder dan hier in kort bestek kan worden behandeld. Ook in de jaren zeventig en tachtig bestonden er bij verschillende, waarschijnlijk de meeste, hogere opleidingen quota voor 'mensen uit de provincie', die gewoonlijk een vooropleiding hadden genoten van minder kwaliteit dan kinderen van de grootstedelijke elite: er moest ook 'provinciaal kader' worden 'gereproduceerd'. Andere (soorten) opleidingen waren haast exclusief toegankelijk voor 'ons soort mensen' – denk bijvoorbeeld aan scholing in de sfeer van 'internationale betrekkingen'. Aan een aantal 'mindere universiteiten' waren voor toegang tot bijvoorbeeld de juridische of medische faculteit 'goede contacten' en soms eenvoudig geld welhaast voorwaarde voor toelating.

4. *Blat* betekent zoveel als 'invloed' of 'bijzondere toegang'; *znakomstvo* betekent ongeveer '(via) kennissen' of 'netwerk'; *svjazy* zijn 'banden', 'contacten'; *otsjkovtiratelstvo* is 'blufpoker'; *pokazoecha* betekent 'voorgeven dat', 'voor de schijn', 'nep'; *sjabasjnitsjestvo* staat voor 'bijklassen' of, in het Engels, 'moonlighting'.

5. In deze zogenaamde 'Rasjidov' of 'katoen-affaire' kwam aan het licht dat in de periode Breznev jarenlang was betaald voor Oezbeekse katoen die alleen op papier was geproduceerd en verwerkt. Het zou daarbij zijn gegaan om een bedrag van miljarden roebels (zie onder anderen Timofeev 1992). Ter oriëntatie: in de betreffende periode was 200 roebel een goed maandsalaris.

5. Zie ook: 'Gesprek met Milovan Djilas' door George Urban, oorspronkelijk als 'Christ and the Commissar' gepubliceerd in 1985. Djilas zegt daar onder meer (z.j. [1991 of 1992]: 147):

Mijn nadruk lag, en ligt nog steeds, op de ultieme onveranderlijkheid van het communistisch systeem – elk communistisch systeem. Ideologisch en structureel is het communisme niet in staat zichzelf te veranderen in een democratische, parlementaire, pluralistische bestuursvorm.

Elke communistische sociale orde berust op drie basisprincipes: ten eerste het monopolie op de fysieke machtsmiddelen; ten tweede het monopolie op de economische macht; en ten derde het exclusieve recht op wat het individu mag voelen en denken. Te zamen garanderen ze het totalitaire karakter van het communisme. Verwijder een van deze elementen, en het hele systeem wordt met ondergang bedreigd.

Uit dit gesprek blijkt verder dat Djilas niet verwachtte dat het communistisch systeem zich een van deze elementen zou laten ontnemen; of misschien uiteindelijk wel door druk van onderop, door stakingen en demonstraties, door een gewelddadige revolutie, die hij overigens nadrukkelijk niet wenste te propageren.

Vergelijk ook de volgende uitspraak van Jeane Kirkpatrick, die van het marxisme niets moest hebben, uit een artikel van haar in *Commentary* van november 1979 (geciteerd door Everts 1992: 63):

There is a difference between authoritarian and totalitarian regimes. While the first can be overcome, the latter cannot, since the *Nomenklatura* will never abandon its power and privileges and has total control of power.

6. *Gosagroprom*, een acroniem, staat voor 'Staatscomité voor agrarische bedrijvigheid'. *Gosagroprom* werd voorjaar 1989 op centraal niveau, dat wil zeggen op Unieniveau, weer opgeheven, zonder dat daarmee op republieks- en rayonniveau de fusie geheel ongedaan werd gemaakt.

7. *Glasnost* is woordelijk te vertalen met het Engelse 'voice' (vgl. Hirschman 1970).

8. Zie bijvoorbeeld *Sami choedsji vnoetrenni vrag* (De allerergste binnenlandse vijand) (Viktorova & Gridtsjina 1987). De veelzeggende en zeer passende titel van deze bundel is een gecoupeerd citaat van Lenin: 'Onze allerergste binnenlandse vijand – de bureaucraat.'

9. Het begrip 'orde-socialisme' heb ik geprobeerd te ijken in mijn proefschrift (Oversloot 1990).

10. De bestaande kolchozen en coöperaties waren zozeer 'verstatelijk' dat hun 'bijzondere positie' in dezen weinig uitmaakt. Dat bovengenoemde (loon)inkomens door het privilege-systeem en door de informele sector geen adequaat beeld gaven van de consumptie-mogelijkheden is een andere kwestie.

11. Zie voor een schatting van de omvang en de groei van de 'schaduw-economie' in de periode van begin jaren zestig tot eind jaren tachtig: Korjagina 1990.

12. Zie bijvoorbeeld het interview met A.I. Goerov, een jurist en onderzoeker-rechercheur bij de *MVD*, in: Dodolev 1989: 6–20 (vooral p. 7).

13. Zie voor andere manieren waarop de coöps door directeuren van staatsbedrijven en (andere) 'communist fat cats' ten eigen bate werden gebruikt het verslag van een teleurgestelde getuige van de opkomst van de coöperatieve beweging: Craig Copetas 1991 (vooral p. 49–50).

14. De 'verzelfstandiging' van staatsorganisaties zou – zo was aanvankelijk voorzien – dienen samen te gaan met versterking van 'democratische controle van onderop'. Directeuren, leiders van staatsorganisaties, zouden voortaan door hun eigen arbeiders, hun eigen medewerkers, moeten worden gekozen. Dit democratisch experiment heeft echter maar zeer kort geduurd.

15. 'Antagonistische klassen' is uiteraard in klassiek marxistische termen een pleonasme. In het sovjet-marxisme was sinds de dagen van Stalin – de grondwet van 1936 – een klasse in het buitenland – buiten het 'socialistische kamp' – een klasse in klassiek marxistische zin, maar binnenlands – binnen het 'socialistische kamp' – iets totaal anders. Een klasse was 'binnenlands' een 'sociologische' categorie, niet langer gekenmerkt door strijd en belangentegenstellingen met een andere klasse of andere klassen, maar integendeel door een met andere klassen – de andere klasse – objectief en subjectief gedeeld belang en samenwerking daarmee.

16. Een lid van de gemeenteraad van St. Petersburg, en zelf een warm voorstander van *voucher*-privatisering, vertelde najaar 1993 op een bijeenkomst in St Antony's College, Oxford, dat in St. Petersburg 'slechts' zo'n vijf procent van de *vouchers* op die manier was verdwenen.

17. Vgl. Yulia Chistyakova 1994. Chistyakova is verbonden aan het 'Institute of Economics and Industrial Engineering', Novosibirsk. Zij schrijft op p. 7–8 van dit niet gepubliceerde opstel:

According to the official data, three fourths of all staffs of the enterprises being privatised have chosen the version at which the control stock of shares remains with the staff and, in this way, the enterprise becomes their joint property. However, as was

shown by the data from a sociological survey, its rank-and-file workers did not actually participate in the privatisation procedure and were not as much as informed about it (the survey of the workers of the enterprises of Novosibirsk, 1993). The privatisation was as a rule initiated by the director board [*sic*, J.O.] striving to retain their 'habitual' powers. A consulting firm employed for the development of the privatisation plan often works at the order of the administration [...]. [...] It can be said that 'directors' privatisation became another way of the director corps' adjustment, especially in case of large industrial plants, to the market transformations.

18. Wat ik hier presenteer als een gestileerde casus heb ik zelf in de zomer van 1992 in concreto voor een deel wat directer meegemaakt. Ik informeerde bij een Moskouse kennis – op verzoek van een Nederlandse kennis – naar de mogelijkheden een pand te vinden voor een dependance van een westers advocatenkantoor. Er bleek een centraal in Moskou gelegen pand 'in de aanbidding'. Om kans te maken tegen gunstige voorwaarden gebruik te kunnen maken van die locatie moest X benaderd worden – uiteraard, die moest daar ook aan verdienen, maar dat zou meevallen – en verder kon, uiteraard tegen betaling, de 'service' bijgeleverd worden die lastige 'inspecties' van brandweer, belasting en andere parasitaire figuren zou afhouden.

19. Jeltsin doet in *Dagboek uit het Kremlin* zijn best om tot de 'oude dissidenten' te worden gerekend door zich met terugwerkende kracht te associëren met Lech Walesa en Václav Havel. Dat is inderdaad met terugwerkende kracht, een treurig stemmende poging zich aldus een dissident verleden te verschaffen. Er waren niet zo veel (oud-)dissidenten in Volkscongres en parlement eind jaren tachtig, begin jaren negentig: priester Chleb Jakoe-nin, Andrej Sacharov en nog een handje vol. Iemand als Anatoli Sobtsjak is een bijzonder geval. Als actief dissident had hij nooit hoogleraar in Leningrad kunnen worden, maar hij werd pas lid van de CPSU toen velen hun lidmaatschap van de partij opzegden of lieten verlopen, omdat hij van de oude partij geen, maar van deze 'reformerende' partij wel lid wilde zijn (Sobchak 1992).

20. Athans, groot wonen en leven op grote voet kon alleen met 'formele dekking'. Je kon eenvoudig geen 'witte mercedes' rijden van je gewone salaris, tenzij je een bekend artiest was of iets dergelijks. Zulk bezit zelf leverde (anders) eenvoudig verdenking van rechtsschending op.

21. Je zou kunnen beweren dat privatisering van woningen van geen betekenis was of zelfs 'voor iedereen hinderlijk' omdat men in plaats van bescheiden huurlasten voortaan (hogere) onderhoudskosten had te dragen. Maar in een wat langer tijdsperspectief – en dit niet alleen achteraf, maar ook voorspelbaar – was deze eigendomsverschaffing wel degelijk van belang. Eigendom maakte oude bezitters minder bevreesd voor positie-verslechteringen overigens, door eventueel verlies van 'hoge baan' of 'machtige post'; inflatie had al een vlucht doen ontstaan in vaste waarden, waaronder onmiddellijk ook, toen de woningprivatisering dit mogelijk maakte, onroerend goed. Wie niet wilde verhuizen of verhandelen verloor niets of weinig, wie dat wel wilde of daartoe bereid was kreeg door meer ruimte (meer kapitaal) naarmate hij (of zij) beter bedeed was geweest in de oude orde. Dit was een (her)verdeling volgens het Mattheus-principe: 'Wie heeft zal gegeven worden'.

22. 'Nationalisme' is maar een deel van het verhaal. Haast elke Sovjet-republiek, en binnen die republieken menig andere (nationaal-)territoriale eenheid voelde zich economisch tekort gedaan. In Zuid en Oost Oekraïne bijvoorbeeld stemde bij referendum ook de overgrote meerderheid van de Russisch-talige, Russisch-nationale bevolking voor zelfstandigheid van de Oekraïne. Waarom? Omdat men dacht dat het 'zonder Moskou' vlugger beter zou gaan. Moskou, de Unie, was het idee, vrat de Oekraïne uit, leverde

voor veel geld onwelkome diensten. 'Andersom' bestond ook bij nationalisten in de RSFSR (of 'namens Rusland') wel het idee dat Rusland werd opgeofferd, uitgevreten, door de 'perifere gebieden', dat 'imperium' ten koste ging van het Russische volk. Dit idee vind je in verschillende varianten bij zulke zeer verschillende auteurs als Aleksandr Solzjenitsyn en Aleksandr Zinovjev. John Löwenhardt noemde dit het 'slachtoffer complex'. Vgl. wat door Tom Casier, onder verwijzing naar werk van Peter Hanak, het 'self-exculpation syndrome' wordt genoemd. In alle Centraal en Oosteuropese landen zag men na de omwenteling, volgens Casier, dat 'mythes van nationale onschuld' werden gecreëerd, 'waarin de eigen natie steevast gepresenteerd werd als onschuldig slachtoffer. Zo werd het eigen volk vrij gepleit van verantwoordelijkheid voor de communistische erfenis en historische tragedies [...]' (Casier 1994: 298-299).

23. Zie onder meer: Zinoviev 1986 (1985); Zinovjev 1987; Zinoviev 1992.

24. Persoonlijke informatie door prof. Archie Brown, St Antony's College, Oxford, najaar 1993.

Aangehaalde literatuur

- Boenitsj, Igor (1992), *Zoloto partii. Istoritsjeskaja chronika*. St. Petersburg.
- Casier, Tom (1994), *Over oude en nieuwe mythen. Ideologische achtergronden en repercussies van de politieke omwentelingen in Centraal- en Oost-Europa sinds 1985*. Diss. K.U. te Leuven.
- Chistyakova, Yulia (1994), 'The Emergence of New Economic Institutions in Russia: Changing and Conflicting Values and Norms'. Niet gepubliceerd (9 pp.).
- Coolen, Linda (1995), *Conversie in de Sovjetunie en Rusland: 1989-1993*. Eindscriptie Ruslandkunde, R.U. Leiden.
- Craig Copetas, A. (1991), *Bear Hunting with the Politbureau. A Gritty First-Hand Account of Russia's Young Entrepreneurs - and why Soviet-Style Capitalism Can't Work*. New York etc.: Simon & Schuster.
- Djilas, Milovan (z.j. [1991 of 1992]), *Gesprekken met Stalin / George Urban, Gesprek met Milovan Djilas*. Haarlem: H.J.W. Becht.
- Djilas, Milovan (1957), *De nieuwe klasse*. Amsterdam: H.J.W. Becht's uitgevers-mij.
- Dodolev, E. (red.) (1989), *Protssessy: Glasnost i Mafia: protivostojanija*. Moskou: Molodaja gvardija.
- Douglas, Mary (1987), *How Institutions Think*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Everts, Philip P. (1992), 'Eastern Europe and the Crisis in International Relations'. In: Pierre Allan & Kjell Goldmann, *The End of the Cold War. Evaluating Theories of International Relations*. Dordrecht, Boston & London: Martinus Nijhoff, p. 55-81.
- Handelman, Stephen (1994), *Comrade Criminal. The Theft of the Second Russian Revolution*. London: Michael Joseph.
- Harman, C. (1974), *Bureaucracy and Revolution in Eastern Europe*. London: Pluto Press.
- Hirschman, Albert O. (1970), *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge (Mass.) & London: Harvard University Press.
- Jeltsin, Boris (z.j. [1994]), *Dagboek uit het Kremlin. Verslag van een president*. z.p.: Anthos/Lannoo.
- Jowitt, Ken (1992), *New World Disorder. The Leninist Extinction*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Katsenelinboigen, A. (1977), 'Coloured Markets in the Soviet Union'. *Soviet Studies* 29/1, p. 62-85.

- Konrad, György & Ivan Szélenyi (1979), *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York & London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Korjagina, T. (1990), 'Tenevaja ekonomika v SSSR'. *Voprosi ekonomiki* 3, p. 110-120.
- Kozlov, Anton (1992), 'Metakorroptsija. Oegolovnye genezis partii bolsjevikov'. In: Lev Timofeev, *Zatsjem prichodil Gorbatsjov. O tenevych vlijanijach v bolsjoj politike*. Moskou: Pik, p. 111-141.
- Kurón, J. & K. Modzelewski (1969), *Monopolsozialismus. Offener Brief an die Vereinigte Polnische Arbeiterpartei*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Lampert, Nicholas (1985), *Whistleblowing in the Soviet Union. Complaints and Abuses under State Socialism*. London: MacMillan.
- Lewin, Moshe (1988), *The Gorbachev Phenomenon. A Historical Interpretation*. London etc.: Radius.
- Medvedev, Zhores (1987), *Gorbachev*. Oxford: Basil Blackwell.
- Meyer, Monique (1993), 'Vouchers and the Financing of the Russian Economy'. *MOST* 3, p. 95-125.
- Oversloot, J. (1990), *Sabbatswerkers in de Sovjetunie*. Delft: Eburon. Diss. R.U. Leiden.
- Peck, Merton J. & Thomas J. Richardson (eds.) ([1991]), *What Is To Be Done? Proposals for the Soviet Transition to the Market*. New Haven & London: Yale University Press.
- Perechod k rynkoe (1990, augustus). Moskou: Archangelskoje.
- Seljoenin, Vasili (1-5-1988), 'Planirovatj ili oepravljatj'. *Moskovskij novosti*, p. 13.
- Sobchak, Anatoly (1992), *For a New Russia. The Mayor of St. Petersburg's Own Story of the Struggle for Justice and Democracy*. London: HarperCollins. [Dit boek is in feite, wat deze Engels uitgave niet vermeldt, de bewerkte vertaling van de 'tweede, aangevulde editie' van: Anatoli Sobtsjikak (1991), *Chozjdenië vo vlast*. Moskou: Novosti.]
- Trotsky, L. (1937), *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and where is it going*. New York: Doubleday, Doran & Co.
- Urban, George, zie: Djilas, Milovan.
- Viktorova, V.E. & A.G. Gridtsjina (samenstellers) (1987), *Sami choedsji vnoetrenni vrag*. Moskou: Mysl.
- Voslensky, M.S. (1980), *Nomenklatura. Die herrschende Klasse der Sowjetunion*. Wenen etc.: Moewig.
- Zemtsov, Ilja (1976), *Partija ili mafia. Razvorovannaja respublika*. Paris: Les Éditions Réunis.
- Zinoviev, Alexander (1986), *Homo Sovieticus*. London etc.: Paladin Grafton Books.
- Zinoviev, Alexander (1992), *Perestroika in Partygrad*. London: Peter Owen.
- Zinovjev, Aleksandr (1987), *Het gorbatsjovisme of de macht van een illusie*. Amsterdam: Meulenhoff.